

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ

КАТЕДРА ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

СТЕФКА НЕДЯЛКОВА АЛЕКСАНДРОВА

**ИЗРАЗЯВАНЕ НА УЧТИВОСТ В БЪЛГАРСКОТО
РЕЧЕВО ОБЩУВАНЕ**

АВТОРЕФЕРАТ

към дисертационен труд

за придобиване на образователната и научна степен „доктор“

по докторска програма Български език

(Съвременен български език – Морфология)

професионално направление 2.1. Филология

област на висше образование 2. Хуманитарни науки

Научен ръководител:
проф. д-р Марияна Стефанова

Шумен
2022

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на 15 март 2022 г. от разширения със заповед № РД-16-024/09.03.2022 г. състав на Катедрата по български език към Факултета по хуманитарни науки на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“

Дисертацията съдържа 240 страници и включва увод, шест глави, заключение, библиография и пет приложения.

Публичната защита на дисертационния труд ще се проведе на 27.05.2022 г. от 14.00 ч. в зала 309, Корпус 1 на Шуменския университет.

Материалите по защитата са на разположение в кабинет 107, корпус 1 на ШУ.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Обща характеристика на дисертационния труд

1. Актуалност на изследването	4
2. Цел и задачи на изследването	5
3. Методи на изследването	6

II. Основно съдържание на дисертационния труд

ПЪРВА ГЛАВА. Теоретични постановки на изследването	7
ВТОРА ГЛАВА. Проблемът за учтивостта в лингвистиката	13
ТРЕТА ГЛАВА. Учтивостта като концепт в изследването	15
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. Изразяване на учтивост чрез езикови средства за обръщение	23
ПЕТА ГЛАВА. Изразяване на учтивост чрез езикови средства за внимание	27
ШЕСТА ГЛАВА. Изразяване на учтивост чрез езикови средства за поздрав	31
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	36
БИБЛИОГРАФИЯ	40
СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ	42
СПИСЪК С ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ТРУДА	43

I. Обща характеристика на дисертационния труд

1. Актуалност на изследването

Учтивостта във функционален план разкрива връзката на езика и обществото. Реализирайки регулиращата си роля в отношенията между участниците в социокомуникативния процес, тя е тясно зависима от цялата ценностна система и морално-етичните норми на поведение и взаимоотношения, възприети от членовете на дадена езикова общност. Учтивостта е свързана с богат комплекс от социокултурни, етнокултурни, социолингвистични, паралингвистични и др. фактори, което я прави привлекателен обект на изследване.

Проблемът придобива особена значимост, когато учтивостта се изследва като елемент на комуникативното поведение в речевото общуване на езиковия индивид днес. Всеки езиков индивид се стреми, освен да предаде информативно своето съобщение, и правилно да бъде разбран, така и да бъде одобрен от речевия си партньор. Учтивостта днес като културен стереотип е необходимо условие за пълноценна комуникация, за създаване на добър социален климат. В ролята си на основно регулиращо средство на междуличностните връзки „учтивостта пронизва цялата социокултурна система на дадено общество” [Георгиева 1995: 7].

Темата за учтивостта вълнува хората отдавна и привлича все повече изследователите, което я прави актуална за съвременните езиковедски проучвания. Научното изследване на учтивостта преминава през различни етапи, за които са валидни различни подходи и методи на анализ.

В по-ранните етапи в чуждестранната лингвистика учтивостта се разглежда като максима извън принципа за сътрудничество, по-късно – като сбор от симетрично разположени постулати, обединени в общ принцип на учтивостта, на следващ етап се основава на правила в прагматичните модели, и най-вече със значителния принос за интереса към това лингвистично явление – модела на П. Браун и Ст. Левинсън (1987), като различните автори представят различни гледни точки, но винаги изхождат от техния модел.

В българската лингвистика също може да се проследят различни етапи и подходи в разглеждането на проблема: учтивостта е разглеждана от позиция на нормативността и езиковата култура чрез проявите на речевия етикет, от гледна точка на социолингвистиката и, последно, чрез прагматичния и социопрагматичния подход. Появяват се и съпоставителни изследвания във връзка с различни аспекти на

изразяването на учтивост в българския и други езици с оглед очертаването на спецификите ѝ в отделните езици и култури.

Учтив ли е българинът днес? Този въпрос допуска голямо разнообразие от отговори, разположени между двете крайни оценки – положителна или отрицателна. Многообразието от реакции на въпроса показва, че учтивостта е сложно и многолико явление, което трудно се поддава на точна оценка, защото целият ни социален живот протича в диалогична откровеност към хората около нас.

Предлаганият дисертационен труд е посветен на категорията учтивост и нейното изразяване в българското речево общуване. Учтивостта се разглежда в социолингвистичен план като стратегия, свързана с успешното реализиране на целите на говорещия, средство за регулиране на междуличностните отношения за постигане на ефективно взаимодействие между партньорите в определен комуникативен акт.

2. Цел и задачи на изследването

Предложеното изследване има за цел да представи социопрагматичната система от средства за изразяване на учтивост в българското речево общуване. То се основава на получените данни от речта на общуващи с различно ниво на езикова компетентност. Акцентът е поставен върху комуникативната рамка от специфичните езикови единици за начало и край на речеобщуването.

Задачите, които се оставят във връзка с постигането на конкретната цел, са следните:

1. Да се проучат актуалните теоретични постановки в българската и в чуждестранната научна литература за понятието учтивост, които ще помогнат за анализа на получените резултати.

2. Да се представи собствена теоретична рамка, през която да се разгледа учтивостта и да се предложи дефиниция на понятието „учтивост“.

3. Да се потърсят и опишат езиковите средства за изразяване на учтивост в българското речево общуване.

4. Да се проследят условията, в които тези езикови средства осъществяват функцията, с която са „натоварени“ – да изразяват учтивост.

5. Да се изследва ролята на социолингвистичните и прагматичните фактори, които оказват влияние върху употребата на етикетните средства за изразяване на учтивост.

6. Да се обобщят най-предпочитаните вербални етикетни средства за прилагане на стратегии за успешно и учтиво речево поведение.

7. Да се представи собствена класификация на речевия акт поздрав.

Тъй като езиковите средства при речевото общуване са силно вариативни, а самата учтивост е зависима от редица социолингвистични фактори, то и предлаганото изследване като първи етап от нашите по-обемни проучвания в тази посока по необходимост има описателен характер.

Получилият се набор от специални езикови средства се дължи на дългогодишната практика на езиковото общество, а не произтича от наличието на „някакво специфично учтиво значение“.

3. Методи на изследването

При проучване на учтивостта в настоящия труд са използвани следните **методи** на изследване: *социолингвистичен метод, експертна оценка, анкетен метод, количествен и качествен метод, теоретичен анализ и статистически метод за обработване на данните.*

В проучването водещ е *социолингвистичният метод*. При него употребата на наблюдаваните езикови средства е описана в зависимост от социалната дистанция между участниците в общуването, от позицията на техния статус. Под внимание се вземат и някои социални и прагматични фактори: възраст и пол на партньорите в комуникативния акт, видът на обстановката: официална (формална), неофициална (неформална), честотата на използваните езикови средства, компонентите на комуникативно-речевата ситуация.

Методът *Експертна оценка* е един от изследователските методи в настоящото проучване на учтивостта, чрез който се дава възможност да се провери дали се потвърждава, или отхвърля предложената в текста авторска дефиниция за учтивост. За целта бе изготвена експертна карта (*Приложение №1*), включваща дефиницията и шест нейни характеристики, които бяха оценени по четиристепенна скала от 12 хабилитирани лица в качеството им на експерти, и бе подложена на проверка. Статистическата обработка на данните е направена с версия SPSS 1.0.0.1406.

За целите на основния изследователски метод *Анкетно проучване*, в условията на анкетиране бяха изготвени веб-базирани електронни формуляри за онлайн проучване, като въпросите предлагат изрази с различна степен на учтивост. Респондентите имаха възможност да попълнят анонимно своите отговори в Google form, а резултатите от проведеното проучване (*Приложение №4*) бяха подложени на статистическа обработка чрез инструментите за анализ и обработка на данни на приложен софтуер за работа с електронни таблици.

Статистическият метод е честотен анализ, а статистическият показател – брой и процент от случаите, попадащи в дадена категория.

II. Основно съдържание на дисертационния труд

ПЪРВА ГЛАВА

ТЕОРЕТИЧНИ ПОСТАНОВКИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В Първа глава са предложени теоретичните постановки на изследването. В първата част **Методология на изследването** е представена необходимостта към проучването на учтивостта да се подходи в социолингвистичен план: изследването на използваните конкретни езикови конструкции да се извърши с оглед на социопрагматичните аспекти на успешното речево общуване, тъй като употребата на езика в речта е свързана, както с лингвистичните познания на носителите му, така и с техните социокултурни особености.

В настоящото изследване вниманието е фокусирано само на началната и на финалната „фаза“ на общуването¹, защото се приема, че са с особена важност – както за пълноценното полагане на началото, така и за успешното приключване на комуникацията. Те се използват и с най-голяма фреквентност в речевия акт, тъй като всяко речево действие има начало и край, а и се реализират съобразно „стандартизирани схеми, в които участват стандартни вербални и невербални средства“ [Тишева 2013а: 13].

Обект на изследователския интерес е учтивостта в българското речево общуване в социолингвистичен план, както във формална, така и в неформална обстановка или ситуация на общуване.

Предмет на изследването са някои групи от етикетните формули за изразяване на учтивост в реалната речева комуникация с техните прагматични измерения. Това са езиковите средства за изразяване на обръщения и за привличането на вниманието на събеседника, както и поздравите за установяване и за преустановяване на речевото общуване.

¹ Тук се приема твърдението на А. Леонтиев (1969), че в своята структура речевото общуване включва три етапа: начало, същинска част и приключване.

При използване на метода *Експертна оценка*, при който се оценява предложеното определение за учтивост, в качеството на експерти са подбрани 12 хабилитирани лица – седем професори и петима доценти, които водят обучение по различни дисциплини от професионално направление „Филология“ в следните университети: СУ „Св. Климент Охридски“, ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, Икономически университет – Варна, Университет по архитектура, строителство и геодезия – София, Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов“ – Варна, РУ „Ангел Кънчев“, ШУ „Епископ Константин Преславски“ (*Приложение № 2*). От тези лица осем са жени, а четирима – мъже. Средната възраст на мъжете е 67 години, а на жените – 61 години. Средната възраст на експертната група е 64 години.

Основен изследователски метод за събиране на данните за обработка и анализ е *анкетното проучване*. Решението за използването му бе провокирано от малкото на брой анкетни проучвания на българското учтиво речево общуване. Целта на анкетното допитване бе установяване на тенденциите в избора на езикови и неезикови средства в общуването за изразяване на учтивост/неучтивост, а поставената задача бе събиране и изследване на емпирична информация относно предпочитанието и употребата на езикови средства от тематичните групи на обръщението и привличане на вниманието на съкомуниканта, както и на поздравите, с които се слагат началото и краят на речеобщуването.

Използвани са две авторски анкети (*Приложение №3 и Приложение №5*), като първият компонент в тях включва данни на анкетираните за възраст в зависимост от съответната възрастова група (от общо пет), пол, професия/занимание. Вторият компонент в първата анкета съдържа 21 въпроса, четири от тях с подвъпроси (въпроси № 17, №18, №19 и №20, като подвъпросите са означени с букви *a, б, в, г*), а втората анкета се състои от 13 въпроса, като в разработката е включен анализ само на въпрос №1.

За да се избегне вероятността от подвеждане от страна на участниците в анкетата (избор на отговор по предпочитание за употреба пред такъв с реална употреба), и за да имат данните статистическа достоверност, бе увеличен първоначално предвиденият брой на респондентите на 245. Възрастта на анкетираните лица е от 18 до 66 години, като са обособени пет възрастови групи: 18 г. – 25 г. (24,9%), 26 г. – 35 г. (29%), 36 г. – 45 г. (34,3%), 46 г. – 60 г. (9%) и над 60 г. (2,9%). От тях 53,9% са студенти, 26,1% са работещи в сферата на образованието, 18% са работещи в друга сфера, 1,6% – безработни и 0,4% са в пенсионна възраст. От общия брой участници в проучването 85,3% са жени, а 14,7% – мъже.

Въпросите бяха съставени с оглед на хипотезата за получаване на представителни резултати относно изразяването на учтивост, предвид възрастта и пола на респондентите, но по пол извадките не бяха такива, тъй като съотношението мъже/жени сред анкетираните е твърде несъразмерно – мъжете са само 14,7%.

В първата анкета преобладават затворените въпроси, като са дадени многовариантни отговори и анкетираният отбелязва един или повече от тях. В електронния формуляр под въпросите е добавена възможността да се посочи друг отговор, различен от предложените, чрез полето *Друго/Други (посочете/отбележете)*. Някои въпроси са с подвъпроси, означени с буквено изражение (*а, б, в, з*). Списъкът с възможните отговори е съставен на базата на наши преки наблюдения.

Един въпрос и два от подвъпросите (16, 17б, 18а) са дихотомни – предлагат се два възможни отговора: *да* и *не*. Отворените въпроси в анкетата, на които респондентът да посочи свободен отговор, са подвъпросите на въпроси № 17, 18, 19 и 20 (без № 17б и №18а). Втората анкета е съставена само от затворени въпроси от типа оценъчна скала (от 1 до 6) според честотата на употреба на предложените отговори.

Въпросите в анкетите бяха съобразени с *целта* да се проследи и проучи предпочитаната употреба на езиковите и неезиковите средства, специфични за речевите актове, които са предмет на изследването. Първоначалния замисъл в дисертационната разработка да бъде разгледан и речевият акт *извинение*, наложи в анкета №1 да присъстват въпроси, свързани с този речев акт. В хода на работа се стигна до извода, че е неподходящо той да е предмет на настоящото проучване и въпросите в анкетата, свързани с извинението, не бяха включени в анализа.

Анкета № 2 бе изготвена при първоначалното намерение в труда да бъде обособена глава, в която да се разгледат и паралингвистичните средства, тъй като речевото общуване не е само размяна на думи, в него „влиза“ и общуването с „езика на тялото“. Общо е становището на изследователите на паралингвистичните средства, че те са подсилващи, заместващи и допълващи вербалното общуване. Но това се оказа твърде обемна за изложението част и по тази причина не бе включена в съдържанието. В текста е използван само един въпрос от тази анкета, а останалите въпроси биха могли да са обект на бъдещо проучване.

В хода на конкретния анализ от анкетното проучване се дават и пълни статистически данни, които се обобщават в 23 диаграми.

Във втора част на първа глава е представен терминологичният апарат на изследването, като са разгледани основните понятия, с които се оперира в текста. Едно от основните понятия е *речев акт*, тъй като учтивостта често се разглежда във връзка с конкретните речеви актове.

Като целенасочено речево действие речевият акт е с обхват от произнасянето до възприемането на изказването.

Речевото общуване отразява социалните отношения, пресъздадени с езикови средства на морфологично, лексикално и модално равнище, влиза в съотношение на „правопропорционална връзка с елементите на комуникативния континуум“ (= речевата обстановка) [Василева 2013: 8]. Според комуникативния континуум адресантите подбират един или друг вариант на прагматичната норма, за да постигнат целта на изказването.

В предлаганото проучване се приема принципа на Х. Пол Грайс за сътрудничеството (кооперативността) в речевото общуване, допълнен от Джон Лийч с *принципа за учтивост*, който трябва да следват участниците в речевото общуване, като в основата му е заложена метафората, представена чрез понятията *облага (полза)* и *загуба*. В него са включени шест максими (за такт, за великодушие, за одобрение, за скромност, за съгласие и за симпатия), които се отнасят до регулиране на избора на подходящи изразни средства съобразно социопрагматичните условия на комуникативната ситуация.

В определения като „най-влиятелния модел на учтивостта“ в съвременната лингвистика П. Браун и Ст. Левинсън гледат на учтивостта като „*стратегия за запазване лицето на събеседника*“, което се основава на метафората на Гофман за лицето като маска, която се променя в зависимост от аудиторията и социалното взаимодействие. За авторите учтивостта се основава на избягването на конфликти чрез създаване и използване на определени представи. За целта въвеждат абстрактното понятие *face* като публичната представа, която всеки член на обществото се стреми да наложи за себе си, и я поставят в два аспекта: позитивно (положително) лице – желанието на всеки член на обществото да бъдат разбрани и одобрени действията му, „желанието да бъде желан“ и негативно (отрицателно) лице – желанието за безпрепятственост и свобода в действията и правото на индивида да не бъде обезпокояван [Браун и Левинсън 1987: 13, 62].

В настоящото изследване е предпочетен *терминът образ*.

Според Браун и Левинсън, комуникантите трябва да използват различни стратегии, за да смекчат или минимализират негативното съдържание на изказванията си. *Стратегиите* са начини, с помощта на които човек планира комуникативните си действия така, че да компенсира нанесената върху образа на събеседника вреда. Тези, необходими при застрашаване на образа, стратегии, авторите приемат за учтивост.

Цел, към която се стреми всеки комуникант, е да избягва ситуации или действия, с които може да застраши образа на събеседниците си по време на общуването, и именно стратегията, с която се опитва да направи това, е *учтивото речево поведение*.

Предложеното изследване, обобщено в този труд, е изцяло в полето на търсената положителната учтивост, като неминуемо са отразени и проявите на отрицателната учтивост. Тя има скъсяваща дистанцията роля и се разбира като проява на съчувствие, солидарност, приятелско отношение и се изразява чрез употреба на обръщения – лични имена, умалителни имена, поздрави и др.

Отрицателната учтивост увеличава дистанцията и се изразява най-ярко с изказване на извинения, както и с официални апелативи и фамилни имена, с ненамеса в личното пространство и насочена към минимизиране на конкретното налагане на определен застрашаващ лицето акт (*Face Threatening Act*) [Браун и Левинсън 1987: 129].

За да се осъществи *речевото общуване* (интеракцията), налице трябва да са най-малко двама участници: *адресант* и *адресат*. Участниците в това „кооперативно начинание“ полагат съвместни усилия за постигане на своята цел, всеки преработва релевантните си ситуативни предпочитания, за да ги доближи до тези на другия, за да станат общи за двамата и така събеседниците придобиват „идеални части“ от крайния резултат [Мангачева 2012б: 440 – 441].

Тъй като речевото общуване и речевата комуникация, независимо от различните трактовки, в същността си включват речево взаимодействие, ги използваме като синоними.

Важно за проучването е изясняването на *социалната роля*. В това понятие влагаме разбирането, че социалната роля е отношението между комуникантите, което се задава от заемащата статусна позиция, от социалното и служебното положение на участниците в общуването (социалната характеристика, социалния статус), съотносимо с оглед на йерархически организираната обществена структура.

Постоянните признаци, определящи социалните роли на човек, които влияят върху речта му, според Н. Формановска, са: възраст, пол, семейно положение, местоживесне, професия, образование [Формановска 1987: 71 – 73]. Критериите, определящи социалния статус, са: власт, обществено влияние, престиж. *Социалният статус* е обвързан със социалната дистанция и дава основание на единия от участниците в ситуацията да прилага власт, а другият – да ѝ се подчини, т.е. има две измерения – отношения на власт и отношения на солидарност.

Освен социалните си роли, човек във всяка конкретна ситуация изпълнява и различни *комуникативни роли* – роли, които има в момента

на речевия акт, „типова позиция в процеса на общуване, заемана от говорещия за постигане на определена цел“ [Стернин 1996: 8]. Социолингвистите ги наричат ситуативни. Всяка комуникативна роля има свой набор от лингвистични средства.

Речевият акт се осъществява в *речева обстановка* (сцена на речевия акт по Д. Хаймс) – това е обстановката, която се създава от начина на общуването, от темата на разговора, от повода на разговора, от социалната характеристика на събеседниците, от психологическия климат на речевия акт: тържествена, официална, неофициална, непринудена, интимна, радостна, тъжна, афектирана и т.н.

Понятията комуникативна и речева стратегия често се преплитат или пък липсва ясна дефиниция за тях. Нашето разбиране за понятието речева стратегия е, че *речевата стратегия* прилага комуникативната стратегия в конкретна ситуация на речево общуване. Речевите стратегии за сътрудничество подпомагат стремежа на всеки индивид за безконфликтна комуникация, за създаване и установяване на взаимноизгодни контакти, както и гарантират постигане на съгласие.

Във всяко речево действие, в което се осъществява някакво намерение на говорещия, може да бъде приложена една или няколко речеви тактики. *Речевата тактика е реализиране на конкретен практически ход в определен стратегически етап от осъществяването на конкретна речева ситуация.* От значение при избора на стратегии и тактики в общуването също така са нравствените и моралните ценности на говорещия.

Речевата (комуникативната) ситуация е отражение на обективната социална дистанция, която съществува между комуникантите, сложен и динамичен комплекс от външните условия на общуването: мястото (къде се говори), времето (кога се говори), темата (за какво се говори), типът и тоналността на общуване (как се говори) и вътрешните реакции на общуващите (преследваната с общуването цел и мотивът за възникването му), свежда се до „следните компоненти: кой – на кого – за какво – къде – кога – защо (по каква причина) – с каква цел“ [Формановска 1989:37, цит. по Пантелеева 1994: 19]. Ст. Димитрова нарича този комплекс комуникативна ситуация [Димитрова 2009: 22], подобно е мнението и на Д. Мангачева [Мангачева 2014: 175 –176], а М. Стефанова към тези компоненти добавя и самите комуниканти с техните диференциални признаци: възраст, образование, възпитание, обществено положение, и ги обединява с термина „ситуационен комплекс“ [Стефанова 1997: 51 – 52].

Комуникативната компетентност (понятието, въведено от Д. Хаймс, 1967) е способността за използване на комплекса от познание чрез

подбране на подходящи и уместни изрази във всяка една ситуация. Включва културните знания, които позволяват на говорещия да ползва и интерпретира езиковите единици. Когато говорещият избира своите думи, съобразно обстоятелствата на изказването, и по начин, по който слушателят да познае неговите комуникативни намерения, тогава се постига комуникативен успех.

Етикетните формули са езикови етикетни единици (лексикални елементи, синтактични конструкции), които се употребяват в определена комуникативна ситуация, привличат вниманието на събеседника, имат ритуален характер и традиционно се приема, че са със статут на стереотипни етикетни формули, на изрази шаблони. С помощта им се осъществява и поддържа речевият контакт, въздейства се върху адресата и така се реализира фатическата и апелативната функция на езика.

ВТОРА ГЛАВА

ПРОБЛЕМЪТ ЗА УЧТИВОСТТА В ЛИНГВИСТИКАТА

Втора глава е фокусирана върху изследванията за учтивостта в чуждестранната и в българската лингвистика. Представени са някои възгледи на Дж. Сърл, който доразвива теорията за речевите актове и представя правилата на поведение, класифицира речевите актове на основата на илокутивната сила. Н. Формановска също предлага таксономия на речевите актове, а Х. Пол Грайс разработва принципа на кооперативността (сътрудничеството) в речевото общуване и обособява четири максими: за количеството и качеството на информацията, за отношението към информацията и за начина на общуване, като поставя учтивостта извън тях. Представени са мнения на различни автори, които доразвиват някои от максимите на Грайс (Д. Спърбър и Д. Уилсън (2004), Ф. Реканати (1986) и др.).

Разгледан е принципът за учтивост на Джон Лийч, свързан със стратегиите за означаване на различни отношения между участниците в комуникацията и със социокултурните условия, при които се реализира общуването. Принципът включва шест максими: за такт, за великодушие, за одобрение, за скромност, за съгласие, за симпатия, като авторът поставя като най-важна и с основна регулираща роля (за англоговорещите народи) максимата за такт [Лийч 1983: 132].

Базиран на максимите на П. Грайс, към които добавя прагматични правила, е моделът на учтивото езиково поведение на Р. Лейкоф, за която учтивостта е поведение, което намалява до минимум „търканията“ в междуличностното общуване [Лейкоф 1973: 298, по

Василева 2008: 184]. Авторката формулира две правила: бъди ясен и бъди учтив. В първото правило попадат максимите на Х. П. Грайс, а второто включва три максими: *Не се налагай, Предоставяй възможности за избор и Направи така, че събеседникът да се чувства добре, Бъди дружелюбен.*

Представени са основни моменти от модела за учтивост на П. Браун и Ст. Левинсън (1987), служещ за отправна точка в текста. Съгласно модела на авторите, в идеална комуникация двете „лица“ са в равновесие, но в реални комуникативни ситуации съществуват действия, които застрашават образа.

Тъй като моделът на Браун и Левинсън е понесъл и доста критики, накратко са представени някои критични мнения, свързани с отделни моменти от модела на авторите (Р. Ратмайр, К. Кербра-Орекиони, Р. Уотс, Т. Ларина, Д. Браво).

Разгледани са основните трактовки за учтивостта в българската лингвистична литература чрез кратък исторически преглед на проучванията в тази област, а също така и съвременният прочит на учтивостта на нейните изследователи. В първите у нас научни трудове учтивостта се засяга основно с оглед необходимостта от изучаване на нравствените норми и практикуване на правила за добро поведение.

Българските изследователи от по-ново време разглеждат в частност речевия етикет и учтивостта, като изясняват статута на езиковите единици в ролята им на етикетни формули от лексико-семантична, морфологична, синтактична и функционална гледна точка. Етикетните формули се класифицират от позицията на различни езикови равнища. Подробно се разглеждат условията и правилата на употреба на учтивите Вие-форми, изяснява се понятийният апарат на речевия етикет и на учтивостта, очертават се моделите на учтивото речево общуване. Обръща се внимание на социолингвистичните фактори, играещи роля при избора на подходящите етикетни езикови единици. В последните години в разработките за учтивостта се наблюдава плавен преход към сферата на социопрагматиката и към съпоставителни изследвания, с които се открояват приликите и отликите в специфичните за отделните култури прояви на учтивостта. Присъстват и разработки за учтивостта в българското публично пространство: в медийния дискурс и парламентарната реч.

Постановките на съвременните български автори, на които е отделено място в настоящия труд, са на М. Виденов (1982), К. Цанков (1988, 1994), Хр. Пантелеева (1994), М. Георгиева (1995), М. Стефанова (1997), Е. Славова ((2003, 2004, 2007), Н. Паскалев (2006, 2009, 2015,

2017), М. Василева (2013), М. Джонова (2014), А. Миткова (2014), Н. Павлова (2017, 2018), Е. Вучева (2019) и др.

ТРЕТА ГЛАВА

УЧТИВОСТТА КАТО КОНЦЕПТ В ИЗСЛЕДВАНЕТО

В Трета глава учтивостта се разглежда като по-широко понятие, което обхваща не само набора от норми и правила, но включва и комуникативно целесъобразните стратегии и тактики за безконфликтно, хармонично и ползотворно речево поведение, като изпълняваща функцията на регулатор на речевото взаимодействие с оглед на социалните параметри на конкретния контекст.

Една от критиките на някои автори (основно англоезични) към съвременните изследвания върху учтивостта е, че тя трябва да се разглежда паралелно с лингвистичната неучтивост. Това кореспондира с принципа на Сюсюр, според когото „езиковата дейност“ е винаги двойствен обект, съставен от две неразривно свързани части: „всичко се определя чрез двойки термини, всичко е под знака на противопоставящата се двойственост“ [Бенвенист 1993: 48]. Така че е оправдано, наред с изследването на учтивите прояви, да се проучват и неетикетните и неприемливи от гледна точка на учтивостта прояви.

За да маркираме някои отлики в проявите и на неучтивото речево поведение, в анкетата бе включен въпрос (с подвъпроси, отнасящи се до речевите актове поздрав и привличане на вниманието на събеседника) към респондентите да посочат, според тяхната преценка, пример за учтивост и неучтивост. Отговорите, отнасящи се до преценката на анкетираните за привличане на вниманието, са в две отделни диаграми, като първата представя отговорите на възрастовите групи с примери за учтивост (*диаграма 1*)², а във втората (*диаграма 2*) – според преценката им за неучтивост.

С най-голяма фреквентност за привличане вниманието към непознат с общ процентен дял (42,7%) е вежливото анонимно обръщение *Извинете*, следвано от глаголната форма в условно наклонение *Бихте ли* (50%), с която се изразява ненастойчива учтива молба, като учтивостта се засилва и от включеното учтиво множествено лице – посочена от 46 – 60 г. (50%), 26 – 35 г. (26,7%), от 36 – 45 г. (17,9%), от 18 – 25 г. (8,2%). Именно с глагола в условно наклонение от гледна точка на максимата за

² Поради ограничения обем на изложението, диаграмите не са поместени в текста.

такт се свързва степента на обвързаност от страна на адресата за извършване на желаното от адресата действие.

Регистрирани са употреби на второ обръщение към *Извинете*, с което се засилва илокутивната цел на изказа: *господине/госпожо;*; *много се извинявам; може ли, моля и ако обичате.*

Следваща по фреквентност (19,1%) е етикетната единица *Може ли* – изградена от безличния глагол *мога* (*може*) и частицата *ли* в смислово значение *позволено ли ми е, ще ми позволите ли, ще ми разрешите ли*, т.е. като индиректна подкана за съпричастност от адресата (да позволи, да разреши, да извърши).

Със сходна по честота (общ процентен дял (15,5%) е посочена и етикетната формула *Моля*: 18 – 25 г. (14,8%), 26 – 35 г. (7%), 36 – 45 (14,3%), 46 – 60 г. (27,3%), над 60 г. (14,3%).

С общ процентен дял (11,6%) е етикетната конструкция *Ако обичате*, използвана относително равностойно от възрастовите групи, единствено при най-младата група е ограничена употребата ѝ – само 3,3%.

С общ процентен дял (7,4%) е рутинната формула от подсистемата на извинението *Прощавайте*, като над десет процента (14,1%) е употребата ѝ само от 26 – 35-годишните.

Част от респондентите (8,6%) са избрали да привлекат вниманието на своя събеседник със стилистично неутралния поздрав *Добро утро/Добър ден/Добър вечер*. Последната възрастова група не регистрира употребата на поздрав за привличане на вниманието на адресата.

Понякога поздравът е придружен с въпроса *Как си?*, с който се отдава загриженост към адресата, и който адресатът не трябва да тълкува като подкана да се впусне детайлно в житейски подробности. Често *Как си?* замества поздрава и изпълнява функция на самостоятелна поздравителна формула.

Всичко това потвърждава тезата, че в речевата практика често модалните средства преобладават над лексикалните – теза, изказана още от К. Цанков [Цанков 1988: 16]. Апелативът, с който адресатът трябва да се обърне към адресата, както и да привлече неговото внимание, се пропуска и неговата функция се поема от модално средство: модален глагол (с или без частица), форма на условно или повелително наклонение, или с форма на бъдеще време, която тук е регистрирана само от най-младата възрастова група (3,3%).

Неучтивите изрази в най-широкия смисъл се приемат като липса на възпитание, незнание или неумело използване на етикетните единици на речевия етикет. Често това води до комуникативен срив и до

неудовлетвореност от проведеното речево взаимодействие. Но не само неприлагането на речевия етикет е неучтиво. Говорещият може и посредством етикетните формули да покаже своето незачитане и неуважение към речевия си партньор. И това той прави с помощта на модални елементи, с помощта на глаголните форми в съответно наклонение, с подходяща за целта интонация, с паралингвистични средства. Тогава адресантът нарушава максимата за такт, която е най-релевантна за едно хармонично речево общуване, умишлено пренебрегва стратегиите за предпазване образа на събеседника (в това число вреди и на своя образ).

От анализа на резултатите на въпроса (*диаграма 2*), който бе зададен към респондентите, относно прояви на неучтивост за привличане на вниманието на събеседника, може да се обобщи, че за такива се приемат: оценъчното обръщение *Ей* (с общ процентен дял (61,7%), *обръщения на „ти“* (30%), обръщенията *нич, маце, човек, мен, брато, цървул, лелче, лельо, чичка, копеле, галош и др.* (13%), както и безличното *Ало* (12,5%), междуметието *Ехо* (11,7%) и др. В определени случаи обаче действат прагматични фактори и точно някои от тези изрази, най-вече псевдообръщенията, макар и посочени като неучтиви, са израз на желание за солидаризиране и приобщеност към конкретна социална група, което сменя заплахата към образа и необходимостта от действия, които да компенсират тази заплаха.

Сходен въпрос (за пример за учтивост и неучтивост) бе зададен и за поздравите. От всички респонденти като пример за учтив поздрав за начало на речевата интеракция (*диаграми 3А и 3Б, 4А и 4Б*) с най-висок общ процентен дял (70%) е посочен универсалният поздрав *Добро утро/Добър ден/Добър вечер*, следван от *Здравейте* (35,6%). Фамилиарният поздрав *Здравей*, уместен за ежедневна ситуация, в неформална обстановка и със събеседник, с равен социален статус, е с общ процентен дял (16,7%). Срещат се и поздравите-обръщения: *Господине/госпожо/госпожице* (5,2%), допълнителният поздрав-въпрос *Как сте? Как си?* (4,7%), който може да замести същинския поздрав, но това не е уместно за всяка речева ситуация – например отправянето му от по-млад към по-възрастен събеседник или от по-нискостоящ към комуникант с по-висок социален статус. Етикетната езикова единица *Извинете* има процентен дял 12,7%, посочена е само от три от възрастовите групи. Останалите примери, използвани от респондентите, са с твърде нисък процент и са онагледени в диаграмите.

Проследени са най-честотните примери за проява на неучтивост за речевия акт поздрав в началото на речеобщуването за всяка от възрастовите групи. В обобщение се откроява следното: всички

респонденти, независимо към коя възрастова категория принадлежат, са посочили с най-висок процентен дял (33,8%) чуждия поздрав *Мараба*. Тази арабска, по думите на К. Цанков, заемка (през турски – *мерхаба*) [Цанков 1994: 21], чувана много често в недалечното минало, макар и сред познати, днес, в същата речева ситуация, буди отрицателни конотации и се възприема като проявление на просторечие и на невежливост.

На второ място е поставен фамилиарният поздрав *Здрaсти*, с общ процентен дял 29,2%, обръщението *Ей + ти*-форма (15,2%) и *Ехо* (12,9%). Междуметието *Он, она* е посочено за неучтив начин на отправяне на поздрав от всички групи (общо 9,6%), но най-вече от респондентите на възраст от 26 до 35 г. (22,5%) и от над 60-годишните (14,3%). Чуждицата *Хай* е посочена от четири възрастови групи (общ процентен дял (10,6%). Просторечното и неглижирано: *Кво стаа? Ко стаа? Ко става?* е отчетено като грубо и неучтиво най-много от респондентите от първите две групи: 11,5% и 12,7%.

Сред отговорите се забелязва интересен факт: точно най-младите представители сред анкетираните, са посочили, че при речево общуване с познат събеседник използват за обръщение *нич, човек, брат* и техни производни. Докато в отговорите на този въпрос, когато трябва да дадат пример за учтива проява на поздрав, именно те определят същите тези обръщения като неучтиви (13,1%). Разбира се, процентът не е висок, но от това може да заключим, че в съзнанието на младите ясно е отразена неуместната употреба на обръщения от този тип, но въпреки това ги използват – основно към свои връстници, като проява на желание за принадлежност към определена социална група, дори и само поради отлика по възраст и в този случай са стратегия на положителна учтивост.

На следващо място са представени отговорите на въпроса за посочване на пример за учтиви/неучтиви поздрав за край на разговора/срещата.

С най-висок процентен дял (87,8%) се откроява неутралният поздрав *Довиждане*: 18 – 25 г. (83,6%), 26 – 35 г. (90,1%), 36 – 45 г. (94%), 46 – 60 г. (100%) и над 60 г. (71,4%). На втора позиция (26,9%) са поздравите пожелания: *До скоро!, До после!, До утре!, До нови срещи!, Надявам се скоро да се видим!* Процентният дял за всички възрастови групи е: 18 – 25 г. (15,2%), 26 – 35 г. (25,4%), 36 – 45 г. (33,4%), 46 – 60 г. (31,8%) и над 60 г. (28,6%). Това говори за нагласата, че при правилно и успешно протичане на речеобщуването, всеки събеседник би изпитвал желание за последваща среща и ново речево партньорство.

В учтивите финални поздрав-пожелания преобладават прилагателните *лек, хубав, успешен, весел*: *Приятен (-тна) / хубав (а),*

лек (а) / *успешен ден/вечер, Весели почивни дни*, както и *Всичко хубаво/добро, Късмет Ви желая* и др.

На трета позиция е **Чао**, като с най-висок процент (36%) е посочен от най-младите представители сред анкетираните и с 31,8% от 46 – 60-годишните. Вижда се, че поздравът е широко разпространен, както сред младите носители на езика, така и сред значително по-възрастните от тях, т.е. той се възприема от мнозина като неутрален поздрав, почти със статута на *довиждане*.

Интересно е, че почти всички възрастови групи посочват употребата на **Сбогом**: 18 – 25 г. (8,2%), 26 – 35 г. (7%), 36 – 45 г. (14,3%), 46 – 60 г. (4,5%). В противоречие с това, нашите наблюдения върху речевата практика почти не отчитат такава употреба, но отдаваме посочването на *сбогом*, на факта, че въпросът към респондентите е свързан само с тяхната преценка, а не с реалната употреба на поздравите.

В диаграми 4В и 4Г, с примерите за *неучтив* поздрав в края на речевата комуникация веднага се откроява най-фреквентният избор с общ процентен дял 57,4%: **Аре, майна, нич, братле, копеле, бегай**: 18 – 25 г. (54%), 26 – 35 г. (40,8%), 36 – 45 г. (48,8%), 46 – 60 г. (86,4%) и над 60 г. (57,1%). В едни речеви ситуации тези обръщения може да са използвани с отрицателна конотация, но в други – да са маркер на близост и солидарност, стратегия на положителна учтивост, и не само да не застрашават образа на събеседника, но дори да го ласкаят.

На втора позиция е поставен в следното процентно съотношение **Чао**: 18 – 25 г. (39,3%), 26 – 35 г. (11,4%), 36 – 45 г. (30,9%), 46 – 60 г. (31,8%) и над 60 г. (14,3%). Приемаме, че тук е посочен като неучтив предвид употребата му в официална обстановка, неравнопоставеност в социалния статус на събеседника, възрастова разлика или липса на познатост.

Хайде и неговите производни: *айде, ай, ади*: 18 – 25 г. (19,7%), 26 – 35 г. (28,2%), 36 – 45 г. (28,6%), 46 – 60 г. (36,4%) и над 60 г. (42,8%) са посочени с най-голям процент от последните по възраст две групи.

На четвърто място е несвойственото **Бай**, като най-силно открит като неучтив е при участниците на възраст от 36 до 45 години (33%) и по-малко от останалите възрастови групи: 18 – 25 г. (19,7%), 26 – 35 г. (25,3%), 46 – 60 г. (18,2%) и над 60 г. (14,3%).

Висок процентен дял от възрастовата група 36 – 45 г. е получил поздравът **До скив** (44,7%). Отбелязан е само от още две възрастови групи, и то с нисък процентен дял: от 18 – 25 г. (4,9%) и от 26 – 35 г. (4,2%). Фактът, че основно респондентите на възраст от 36 до 45 години са го посочили като неучтив поздрав, потвърждава неговата модност в недалечното минало (когато самите те, като млади хора, са се увеличавали

по жаргоните), която с годините силно е избледняла и вече рядко се употребява.

Други примери за неучтиво приключване на речеобщуването, посочени от респондентите, са: *Сбогом, Адио, адиос, ариведерче, До скоро, До после, Изчезвай!, Много ти здраве!, Макара!*

Към участниците в допитването бе зададен въпрос **Какво за Вас е учтивост?**, с който да се проучат нагласите и разбиранията им за учтивостта, като им бе предоставена възможност да изберат един или повече отговора, в зависимост от своята преценка (*Диаграма 5*). Разбирането за учтивост като нравствено качество, присъщо на индивида, личи ясно от факта, че най-много анкетираните са посочили *вежливост, любезност* (51,4%), както и *уважителност и почтителност* към другите (50,2%). Осъзнава се необходимостта от уместното използване на *етикетните изрази* (47,7%), както и употребата на *учтивите Вие-форми* (45,3%). За 39,1% от анкетираните разглежданото понятие включва представата за *добронамереност, сърдечност*, с по-нисък процентен дял (37,9%) е *засвидетелстване на внимание, интерес и солидарност* към събеседника. С най-нисък процентен дял (11%) е *скъпяването на дистанцията* между реципиентите – знак, че се зачита личното пространство на индивида и неговото желание за неприкосновеност.

Получените резултати и една от най-честите критики в изследванията за липса на дефиниция за учтивостта провокираха да се потърси собствено определение. За целта бе използван методът *Експертна оценка*. Изготвената експертна карта бе предоставена на избраните за експерти хабилитирани лица.

От експертите се очаква да потвърдят, или да отхвърлят предложената дефиниция за учтивост: *„Под учтивост се разбира: стереотипен инструментариум от социално приети и културно специфични вербални и невербални средства, които осигуряват ефективни междуличностни взаимоотношения и спомагат за успешно прилагане на социално престижни стратегии в речевото общуване”*.

Единадесет от експертите са приели дефиницията – $A_v = 0,906$; $SD = 0,278$ и $V = 31,39\%$. Двама от експертите са дали препоръки за оптимизиране на дефиницията, а именно: да се включи и ситуационната обвързаност на стратегиите; да се премахне пояснението „престижни“, отнасящо се към стратегиите.

Данните от експертните карти по Метода Алфа на Кронбах са подложени на еднофакторен дисперсионен анализ ANOVA, с който се доказва подобие на мненията на експертите и между айтемите.

От експертите се иска да оценят по четиристепенна рангова скала шест характеристики на учтивостта.

Най-високи оценки са получили 2 айтеми с $A_v = 0,869$, представляващи характеристиките на учтивостта, отнасящи се до вербалните средства – лексикални средства: обръщения, формули на речевия етикет, частици; граматични средства: форми за лице, число и наклонение на глагола, лице и число на местоименията и това, че чрез нея се осигуряват ефективни междуличностни взаимоотношения – засвидетелстване на внимание към събеседника, регулиране на дистанцията в общуването, постигане на безконфликтни отношения.

Три от характеристиките: *стереотипен инструментариум* – универсална културно специфична система, съвкупност от рутинни формули за предаване на тематични ситуации при общуването и конвенционални социокултурни норми на поведение; *социално приети средства* – средства, приети от обществото за успешно комуникативно поведение при установяване, поддържане и приключване на контакта между събеседниците; *невербални средства* – кинемика, фонация, проксемика, тактилни, обонятелни и цивилизационни знаци, са поставени на второ място от експертите ($A_v = 0,813$).

На трето (последно) място, според експертите, учтивостта съдейства за успешно прилагане на социално престижни стратегии – механизъм на използването на езика за постигане на определени комуникативни цели ($A_v = 0,785$).

При така създалия се рейтинг на характеристиките, експертите са единодушни, че иманентно присъщи на учтивостта са вербалните средства – лексикални средства: обръщения, формули на речевия етикет, частици; граматични средства: форми за лице, число и наклонение на глагола, лице и число на местоименията и съдействието за осигуряване на ефективни междуличностни взаимоотношения – засвидетелстване на внимание към събеседника, регулиране на дистанцията в общуването, постигане на безконфликтни отношения.

На второ място, е потвърдението, че учтивостта е стереотипен инструментариум от социално приети и невербални средства.

На трето място от експертите е поставен айтемът, свързан с успешното прилагане на социално престижни стратегии. Пет от характеристиките на учтивостта оформят първите две нива на рейтинг скалата.

Тези характеристики, описващи същността на учтивостта като стереотипен инструментариум от рутинни вербални и невербални средства, гарантира успешното установяване, поддържане и приключване на комуникацията между събеседниците. Възможностите

на инструментариума съдействат за успешното прилагане на стратегии за изразяване на учтивост в речевото общуване за осъществяване на ефективни междуличностни взаимоотношения.

Така оформеният рейтинг доказва, че дефиницията на понятието **учтивост** е коректна, и се подкрепя от експертната оценка.

За проверка на надеждността като съгласуваност, данните от експертната оценка са подложени на математико-статистическа обработка, чрез измерване на *алфа-коефициента на Кронбах* (Cronbach's alpha) – величината, която е средно значение на всички възможни коефициенти на надеждност при деление на инструмента на всички възможни половинки (средна интеркорелация).

Резултатите показват, че:

- *Алфа на Кронбах* е най-висок – 0,652 за айтема: *осигуряване на ефективни междуличностни взаимоотношения* – засвидетелстване на внимание към събеседника, регулиране на дистанцията в общуването, постигане на безконфликтни отношения.

- На второ място с 0,649 е айтемът, *свързан с вербални средства* – лексикални средства: обръщения, формули на речевия етикет, частици; граматични средства: форми за лице, число и наклонение на глагола, лице и число на местоименията.

- С Алфа - 0,641 следва айтемът *невербални средства* – кинемика, фонация, проксемика, тактилни, обонятелни и цивилизационни знаци.

- Четвърти е айтемът *стереотипен инструментариум* – универсална културно специфична система, съвкупност от рутинни формули за предаване на тематични ситуации при общуването и конвенционални социокултурни норми на поведение с – 0,622.

- На пето място с 0,598 е айтемът *социално приети средства* – средства, приети от обществото за успешно комуникативно поведение при установяване, поддържане и приключване на контакта между събеседниците.

- С 0,596 е айтемът за *успешно прилагане на социално престижни стратегии* – механизъм на използването на езика за постигане на определени комуникативни цели.

Представените резултати показват, че *Алфа на Кронбах* е висока – около 0,7 и теоретичната конструкция, подлагана на експертна проверка, е хомогенна и надеждна.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ИЗРАЗЯВАНЕ НА УЧТИВОСТ ЧРЕЗ ЕЗИКОВИ СРЕДСТВА ЗА ОБРЪЩЕНИЕ

В **Четвърта глава** се разглежда обръщението като „едно от основните контактови средства“ [Бакърджиева 2010], което отделя адресата от другите, назовава го, именува го, призовава го, служи за привличане и за усиление вниманието на събеседника. Използването на една или друга форма на адресиране е мотивирано от „намеренията на говорителя по отношение на сценария на диалогично взаимодействие и може да се разглежда като „илокутивна принуда“ адресатът да изрази своето комуникативно поведение според дадения сценарий“ [Петкова 2005а: 26].

В позиция на обръщение могат да бъдат: съществителни имена в основна, звателна и членна форма, прилагателни имена, лични и притежателни местоимения, числителни имена, междуметия, частици. Обръщението се разглежда като въвеждаща или странична дума, която няма граматическа връзка с останалите части на изречението, въпреки че влиза в състава на изречението

Изтъкнати са функциите на обръщението и комуникативните задачи, които се изпълняват с негова помощ. Под внимание се вземат прагматичните фактори, които служат на говорещия за определяне на необходимия тип комуникативни отношения.

Направен е исторически преглед на лексикалните средства за обръщение – обръщения, използвани в миналото, постепенно са отпаднали от речевата практика, други са променили своята семантика, в по-ново време пък са се появили нови. Разгледана са опозицията *звателна форма – основна форма* и процесът на предпочитание на общата форма на имената пред вокатива.

Представени са съществуващите в лингвистичната литература таксономии на обръщенията: Н. Формановска 1989, Р. Ницолова 1984, М. Стефанова 1997, В. Голдин 2009, Ф. Браун 1988, Н. Паскалев 2009]. Разгледани са обръщенията в официалното речево общуване, в това число в рамките на академичното общуване, в медийната реч, в парламентарния дискурс.

Представени са резултатите от проведеното анкетно проучване, свързани с употребата на обръщение. На въпроса *Как започвате разговор с непознат? (диаграма б)* (91%) от респондентите инициират речевата интеракция посредством обръщение към събеседника, с което

го определят като техен обект на внимание, заявяват желанието си за осъществяване на взаимодействие и успешна комуникация.

С най-честотна употреба в отговорите на въпроса *Какви изрази използвате за обръщение към непознат?* (диаграма 7А и 7Б) общо за всички възрастови групи е повелителната форма *Извинете* (69,9%), лексемите *господине/госпожо/госпожице* (59,8%), следват конструкцията *Ако обичате* (40,8%), глаголната форма в условно наклонение *Бихте ли...* (39,3%), *Извинявайте* (38,6%), *Прощавайте* (37%), *Моля (Ви)* (31,4%). Най-малко предпочитана е употребата на *Простете* (16,8%) и *Може ли* (0,9%).

Доколко и как социалният статус влияе на избора на обръщение става ясно от отговорите на въпроса: *Какво обръщение използвате към преподавател, началник, ръководител?* (Диаграма 8). При наличие на социална властова дистанция най-предпочитаното обръщение е *Господине/госпожо* + *фамилно име*: разликата в процентния дял на отделните групи е относително малък.

На второ по предпочитание място, но само сред първите три групи, са етикетните изрази, съдържащи академични длъжности (*доцент, професор*) и *фамилно име*, докато последните по възраст две групи не отчитат употреба на този вид обръщение. Това може да се обясни с факта, че голяма част от анкетиранияте са настоящи студенти (и преподаватели), запознати с университетската йерархия на академичните длъжности, и ги използват активно и уместно, а отсъствието на такива академични обръщения е свързано с липсата в ежедневната трудова дейност на контакти с представители на университетската институция.

На трета позиция анкетиранияте от всички възрастови групи са поставили неутралното за официална речева ситуация обръщение *господине/ госпожо/госпожице*. В процентно съотношение резултатите са: (18 – 25 г.) – 45,9%; (26 – 35 г.) – 35,2 %; (36 – 45 г.) – 44%; (46 – 60 г.) – 13,6% и (над 60 г.) – 28,6%.

Обръщението в речевото общуване носи в себе си два вида информация – основна (номинативна) и допълнителна (конотативна), поради което то има „изключително богат семантико-стилистичен спектър“ [Станева 2001: 25]. В неофициалното речево общуване се използват значително по-разнообразни и експресивно по-богати обръщения, отколкото в официалната речева обстановка, която предполага неутрално стилистични, уважителни форми, за да се сведе до елиминиране (или поне до минимизиране) рискът от евентуално застрашаване на образа на адресата и непроизвеждане на ефективно общуване, преследващо и подчинено на конкретната комуникативна цел. В следващия раздел *Обръщения в неофициалното речево общуване* са

разгледани обръщенията, характерни за неофициалното речево общуване: **обръщения-роднински названия, обръщения с псевдоупотреба, членувани, обратни и квалификативно-оценъчни обръщения.**

Обръщенията-роднински названия обикновено отбелязват родствени отношения и са маркери за семейни отношения. Под роднински названия разбираме както тези, които са част от лексиката за назоваване на родствени отношения вследствие на биологични (кръвни) връзки: *майка, баща, чичо, кака*, така и названията, свързани с некръвни роднински връзки като: *зет, снаха, сват, баджанак, кръстник* и т.н.

Когато адресантът се обръща към адресата с роднинско название, той не само го назовава, но и „едновременно го включва в някаква релация със себе си“ [Павлова 2015а: 31], като употребата на роднински обръщения в семейния дискурс е стратегия на положителната вежливост.

Обръщенията с псевдозначение са разделени на *роднински обръщения с псевдозначение* и на *нероднински обръщения с псевдозначение*. При първата група се наблюдава транспозиция в ситуации на използване на роднински имена, когато лицето, което се назовава, не е свързано с родство и е извън семейния дискурс, а една транспозиция „налага преизчисляване на проектираните в новата ситуация елементи“ [Атанасова 2014: 76]. С тези обръщения се постига ефект на сближаване с комуникативния партньор, на превключване, макар и метафорично, в точно такива взаимоотношения, тъй като „говорещият желае да покаже, че би искал да бъде в определено отношение със слушателя, да го смята за участващ в това отношение“ [Ницолова 1984: 65].

Но в тези случаи, според Р. Ницолова, роднинските наименования може да окажат ефект на принудително сближаване и да се проявят като илокутивна принуда към адресата да „настрои“ речевото си поведение по зададения модел [Ницолова 1984: 65]. Например: *Ето, сестричке* – възрастен читател към библиотекарка (ЛА).

Нероднинските псевдообръщения, осъществени с пренос на семантични деривати в нов контекст, са маркер за социална приобщеност към една и съща общност, спомагат за елиминиране на евентуално противоречие и за намаляване на илокутивната принуда.

Популярно в последните години сред младото поколение е псевдообръщението *брат* и неговите семантични варианти *брато, братче, братле, братленце, батко, батка, браточка, брат ми, баце, бро*. Те се употребяват не само от мъже, но и между жени, а също така и в хетерогенна среда. Псевдообръщения, използвани в различна степен, са и: *приятел, приятелче, авер, човек, човече, пич, мен, копеле, френд* и др.

С цел солидаризиране и за подсилване на израз на уважение се използват обръщенията *шефе*, *шефче*, *началник*, когато липсва съответното служебно отношение между комуникантите.

Към тази група обръщения може да се причислят и етикетни изрази, използвани при наличие на роднински взаимоотношения, но с поставен на преден план определен социален признак, например: *Заповядай, млади господине!* – майка към шестгодишния си син (ЛА). В този случай е използвана речева тактика за постигане на ефект на елиминиране на властовата позиция родител – дете, като на детето се предоставя по-висока статусна роля, зачитане на неговото мнение, с което се постига „ласкаене“ на образа му.

Като *членувани обръщения* се използват членуваните форми на имената (съществителни, прилагателни, числителни и някои местоимения). Те помагат за създаване на речев контакт, за намирането на адресата в група от други лица, допринасят за създаване на непринудена и дружеска атмосфера.

Обратните обръщения се използват обикновено от по-възрастен роднина или родител към детето или по-младия човек. Използват се и при отсъствие на роднински отношения, като изразяват несиметричните по възраст отношения между говорещите. Обратните обръщения са структурни елементи на смекчаващи речеви стратегии, които съдържат заплаха за негативния образ, както на говорещия, така и на събеседника. Като такива, те се превръщат в междуметни апелативни форми, в дискурсивни маркери на солидарност, съпричастност и нежност [Павлова 2015а: 36].

Кваликативно-оценъчните обръщения, наречени така от Р. Ницолова, се използват, освен за установяване на контакт с адресата и за включването му в някакво отношение с говорещия, така и за изразяване на оценка, за квалифициране на слушателя по определен начин. Като кваликативно-оценъчни обръщения се употребяват съществителни и прилагателни имена, образувани чрез емоционално натоварени словообразователни елементи (например с умалителни суфикси), словосъчетания клишета, прякори, прозвища.

От зададени към респондентите въпроси в анкетата (*диаграма 9 и 10*) се установи, че най-често употребяваните обръщения между познати комуниканти са обръщенията по лично име (97,9%), които заедно с *ти*-формите, са знак за наличие на близки и солидарни взаимоотношения между общуващите. Това потвърждава, че собственото име е най-разпространеният начин за адресация към събеседника и е от изключителна важност за осъществяването на едно успешно и безконфликтно общуване.

С нисък процент са посочени псевдообръщението *приятел* (7,2%) – основно от най-младите, *човек, човече* (4,8%) – посочено само от първите две възрастови групи, роднинското обръщение с псевдозначение *брат, братле* (3,8%) – отново предимно от най-младата група. Под 1% са посочени *майна, братчед, мила, сестро*.

ПЕТА ГЛАВА

ИЗРАЗЯВАНЕ НА УЧТИВОСТ ЧРЕЗ ЕЗИКОВИ СРЕДСТВА ЗА ВНИМАНИЕ

Пета глава е фокусирана върху *учтивите ти/Вие форми*, които „представяват езиков израз на характерните за дадено общество модели на поведение“ [Кънчева-Иванова 2011: 215]. От морфологична гледна точка маркер за изразяване на учтивост е множествеността – формите за 2 л. множествено число, употребени вместо 2 л. единствено число, но от значение за избора на *ти* или *Вие*-форма са определени социолингвистични и прагматични фактори: официалност, дистанция (социална или възрастова), познатост, както и променливите ситуативни признаци. Представени са някои мнения на изследователи на българската публична реч, в която се очертава тенденцията към „фамилиаризиране“ на отношенията и превес на симетричната положителна учтивост.

Учтивият модел на поведение е обстойно проследен чрез въпроса ***В кои случаи използвате „ти“ и в кои – „Вие“***, като отговорите са представени в отделни две двойни диаграми. В първите две (*диаграми 11А и 11Б*) се открояват отликите в употребата на *Вие*-формата на всяка възрастова група в разговор с непознат, а във вторите две (*диаграми 11В и 11Г*) са проследени отговорите, свързани с употребата на *ти*-формата в речеобщуване с непознат.

Резултатите показват, че за всяка от възрастовите групи, определящ при избора на *Вие*-формата при речеобщуване с непознат събеседник, е социалният статус на събеседника. Втори решаващ фактор за избора на учтива форма е възрастта: към по-възрастен събеседник респондентите се отнасят с уважение, което демонстрират чрез *Вие*-номинирането, докато при непознат все още колега, състудент и по-млад събеседник изборът на обръщението на *Вие* не е така категоричен.

Когато комуникантите се обръщат към по-висшестоящ непознат, т.е. при липса на симетрични отношения, към събеседник с по-голяма власт във вертикална позиция, било то на по-висока ръководна позиция в йерархичната стълбица, или пък на по-висока социална позиция:

преподавател, учител, се забелязва масово предпочитание от говорещите на учтивите *Вие*-форми, независимо от възрастовата им принадлежност.

Подобни са резултатите и при иницииране на речева интеракция с представител в сферата на услугите. И петте възрастови групи са посочили предимно учтивите *Вие*-форми, като е регистрирана изключително ниска употреба на *ти*-формата. В този случай превесът на учтивата форма се дължи, освен на правилата за учтиво речево поведение, така и най-вероятно на краткосрочния несиметричен контекст: събеседникът в сферата на услугите е във временно по-силна властова позиция и адресантът в някаква степен е зависим от благоразположението му за по-адекватно извършване на съответната дейност: било то при обслужване в магазин, в салон за услуги, в заведение, в институция и т.н.

От отговорите на участниците в допитването относно случаите, в които използват „ти“ в разговор с непознат може да обобщим, че висок процентен дял на употреба на *ти*-формата при речево общуване с непознат при всички целеви групи се отчита в случаите, когато събеседникът е с равен социален статус, когато е по-млад, и ако е на същата възраст. Отчетливо е ограничена употребата на *ти* в интеракция с преподавател, учител и събеседник на по-висока позиция и силно ограничена при комуникация с представител в сферата на услугите, като слабо се разколебава единствено при групата на 18 – 25 г. – 9,8% и 14,3% от над 60-годишните анкетиранни.

Наред с основната си функция да именува, да служи за адресация, обръщението изпълнява и една допълнителна функция – да привлича и да държи будно вниманието на този, за когото е предназначено изявлението. Към респондентите бе зададен въпрос ***Какви учтиви изрази ще използвате, за да привлечете внимание?*** В разнообразието от отговори (*диаграми 14А и 14Б*) с най-много употреби за привличане на вниманието в началото на общуване от всички възрастови групи се откроява индиректното обръщение ***Извинете***: 18 – 25 г. (55%); 26 – 35 г. (62%); 36 – 45 г. (50%); 46 – 60 г. (63,6%) и над 60 г. (71,4%). Индиректен начин чрез перформативния глагол в несвършен вид ***Извинявайте*** също се използва за привличане на вниманието на адресата, но със значително по-малка употреба: 18 – 25 г. (6,6%); 26 – 35 г. (11,3%); 36 – 45 г. (12%); 46 – 60 г. ((4,5%); над 60 г. (14,3%). За сравнение: общият процентен дял на ***Извинете*** е 60,4%, а на ***Извинявайте*** – 9,7%. Това потвърждава тезата, че тези универсални езикови единици за извинение, чиято императивност в повелителните форми, „силно е „избледняла“ и поради честата си употреба те са се превърнали в типични за речевия етикет, т.е. за изразяване на учтивост клишета” [Пантелеева

1994: 109]. Така те изпълняват регулативно-ритуална функция за въздействие и за привличане на вниманието на адресата.

В отговорите отчетливо личи предпочитанието към формата на глагола в свършен вид пред тази в несвършен вид. Обяснение за този факт намираме в ГСБКЕ, където се приема, че формите на свършения вид са „по-стилистично неутрални“ [Морфология 1983: 279]. Според Р. Ницолова, „говорещият избира формата за несв. вид, ако иска да означа действието обобщено-фактически и формата за свършен вид, ако иска да означа действието конкретно-фактически, т.е. изборът на формата е свързан с неговата предварителна осведоменост във връзка с предстоящото действие на слушателя – наличието на такава осведоменост се подчертава с формата за свършен вид“ [Ницолова 1984: 84].

В конкретната ситуация, в която се запазва формалната дистанция между участниците в речевото общуване, свършеният вид на императива изразява по-учтиво отношение. Смятаме, че семантично *Извинете* представя процеса на действието извинение в неговата цялостност и конкретност, което създава отсянка на категоричност и настоятелност и така желанието на адресанта да въздейства се усеща по-директно, а това, съгласно теорията за учтивостта на Браун и Левинсън, би се възприело от адресата като неучтиво, като заплаха за положителния му образ. Смятаме обаче и друго: чрез императивната глаголна форма в несвършен вид *Извинявайте* вниманието е насочено върху самото извършване на действието, без да се отчита завършването му, което оставя в съзнанието усещане за неговата нецялостност, а оттам и нюанс на уклончивост на самото извинение.

По наше мнение, несвършеният вид *извинявайте* се използва често за учтиво несъгласие или като израз на нетърпение, настояване, затова и при желание да се привлече и задържи вниманието на събеседника не се предпочита пред свършения вид. А и „нецялостният характер на несвършения вид в определени контекстни условия влиза в противоречие с изразяването на действието като общ факт. И така може да се придаде неестествена аналитичност на действието, която да се схване като отрицателно отношение на говорещото лице към същото това действие – незаинтересованост, досада, затруднение, неубеденост в необходимостта да се извърши действието“ [Морфология 1983: 280]. Съществуват и мнения, че глаголните форми от свършен вид, главно в множествено число, се приемат като по-престижни [Цанков 1994: 27, Василева 2013: 57], докато в неофициалната речева практика „преобладават несвършените форми, особено когато се употребяват в единствено число“ (извинявай) [Цанков 1994: 27].

Сред посочените от респондентите учтиви изрази – етикетни формули от тематичната група за извинение – присъстват още т. нар. емфатични фрази за извинение, чрез функционирането на различен тип квантификатори: **Моля за извинение**, възвратната глаголна форма **Извинявам се, Много се извинявам** (с включването на наречието *много* в приглаголна позиция се търси подсилване на извинението, а оттам и на степента на учтивост), глаголната конструкция **Моля да ме извините** (включеното притежателно местоимение подчертава, че говорещият осмисля необходимостта да бъде извинен, което засилва вежливостта на молбата).

По-нататък са анализирани, според своята фреквентност, изразите, посочени от всяка възрастова група, които тук само изброяваме: неутралната поздравителна формула **Добро утро/Добър ден/Добър вечер**; условният модален глагол **Може ли**; етикетната форма в условно наклонение **Бихте ли**; етикетната формула, съдържаща условния съюз *ако* и преходния, несвършен глагол *обичам* във второ лице множествено число **Ако обичате**; косвеният експлицитен перформатив **Моля**. С по-ниска честотност са регистрирани: **Господине/госпожо/госпожице**; **Бих искала**; **Ще ми...**, за които **Ви благодаря предварително**; **Прощавайте**; „**С груб израз е по-сигурно в съвременното общество да се привлече внимание**“; **с комплимент**; **Здравейте**; **Пич**.

На предпоследно място и не от всички възрастови групи са посочени: **Здравей**; **Приятно ми е**; **Как сте?**; **Простете**; **Бих ли могла**; **Ще може ли**; **Възможно ли е**; **Дали е възможно**; **Удобно ли е**; **Ако е удобно**; **Ако може**; **Бъдете така добра**; **Благодаря Ви**.

Ограничените случаи на употреба са: **Ехо**; **Съжалявам**; **Бихте ли били така любезна**; **Ще Ви помоля**; **До скоро**; **Хубавице, красавице**.

Може да се направи извода, че за учтиво привличане на вниманието на събеседника, се използват основно етикетните формули от подсистемата на извинението и на молбите. С глагола в свършен вид (**Извинете**) се изразява по-учтиво отношение, характерно за официалната учтивост. С висока степен на учтивост са етикетните формули в условно наклонение (**бихте ли**). Чрез модалните глаголи (*може, мога + ли*) учтивостта е експлицитно изразена и се отнасят към стратегиите на неутралната учтивост, а с въпросителната илокутивна частица *ли*³ се внася допълнителна условност и деликатност на изказването.

³ По класификацията на Р. Ницолова [Ницолова 2008: 476 – 480].

ШЕСТА ГЛАВА

ИЗРАЗЯВАНЕ НА УЧТИВОСТ ЧРЕЗ ЕЗИКОВИ СРЕДСТВА ЗА ПОЗДРАВ

В Шеста глава се разглежда речевият акт поздрав, представят се различни концепции относно класифициране на поздравите в категории и/или групи, предлага се авторска класификация на поздравите. Като утвърждаващ ритуал поздравът се разглежда в семантичен и прагматичен план: като вежливо средство за засвиделстване на добронамереност и внимание, което предоставя на събеседниците възможност да предпазят взаимно своите образи, минимизирайки евентуалните рискове, които биха възникнали.

Окачествяван е като стереотипна, клиширана етикетна формула, но тази стереотипност не означава нещо неприятно: означава бързо, с минимални усилия да се постигне търсеният комуникативен успех [Демирова 2018: 28]. Поздравяващият показва, че се съобразява с присъствието на другия в своето перцептивно поле и, макар и минимално, е готов да се ангажира с речево общуване. Чрез поздрава се изпълняват едновременно две функции – наред със създаването на добро впечатление за този, който поздравява, се потвърждава и социалното значение на другите.

Представена е класификацията на поздравите на К. Цанков, Хр. Пантелеева, М. Стефанова, Д. Константинова, Н. Павлова. В настоящето изследване се присъединяваме към гореизложеното мнение на изследователите за двудялбата на поздравите – с поздрав започва всяко инициране на речев контакт и с поздрав се слага неговият край. Тук представяме нашето виждане за класификация на всяка от двете основни групи.

Като отчитаме гъвкавостта на етикетните знаци, резултат от тяхното преплитане, обособяваме поздравите за установяване на речеобщуването в следните групи: **Универсални поздравии (общии); Поздравии-обръщения; Поздравии-пожелания; Поздравии-приветствия и Поздравии-покани.**

В рамките на *универсалните поздравии* разграничаваме две подгрупи: **формални** и **неформални**. Към формалните отнасяме автоматизираните етикетни единици, които не задължават към последващо развиване на контакта, а понякога само маркират, при това учтиво, присъствието на събеседника в своето поле на възприемане. Употребата на формалните поздравии е характерна за официална обстановка между познати или при общуване между непознати,

обикновено това са неутралните: *добро утро, добър ден, добър вечер, здравейте*.

Неформалните универсални поздрави се използват в неофициална обстановка, при общуване между познати, приятели, роднини: *здравей, здрасти, привет, ехо* и т.н. При тях индивидът не спазва толкова социалния си статус, колкото проявява своята индивидуалност. Тук причисляваме и поздравите-въпроси (по класификацията на Н. Павлова): *Как си? Как е? Как я караш?*, с които често, при симетрични отношения, се заменят същинските поздрави.

С *поздравите-обръщения* се придружава, или направо се пропуска, същинският поздрав. Това се случва най-често при комуникация със събеседници с по-висок социален статус и във формална обстановка, също така и в неформална обстановка, но със запазване на положителния образ на събеседника. Може да се срещнат и в началния етап на контакт с равен събеседник, както и при инициране на речеобщуване с непознат посредством етикетните формули от групата на извиненията.

Поздравите-пожелания са твърде разнообразни. Те, освен основната си цел да установят контакт, съдържат в себе си и пожелание. В поздравите-пожелания участват само лексеми с положителна конотация, най-често свързани със *здраве* и *добро*. От прилагателните в етикетните словосъчетания освен *приятен/а/о* се използват и: *лек, добър, весел, спокоен, успешен, спорен, слънчев, усмихнат, доходен, ползотворен, благополучен, бодър, късметлийски* и др.

Отделянето на *поздрави-поздравления* е условно, тъй като много често те не са само честитяване, а са преплетени и с пожелания. Част от тях започват с перформативния глагол, с който произнасянето е равнозначно на извършване на действието, за което се отнася: *Поздравявам Ви/те* или в словосъчетание: *Поздравявам Ви/те за успеха/, Поздравявам Ви/те по случай...* Използва се и *Поздравления* с прибавяне на конкретния повод или комплимент.

В българското речево общуване има изключително богато разнообразие както от пожелателни, така и от поздравителни етикетни формули. Честити се почти при всеки важен за хората повод, етап, успех, придобивка. Един от най-популярните и най-разпространените поздрави-поздравления е *Честито!*, който освен че се използва самостоятелно, обикновено се разширява, като допълнението подчертава конкретния повод за поздрава.

Към *поздравите-поканя* се отнасят *добре дошъл-а,-и*, който намира употреба при посрещане на гости. В друг контекст този поздрав

попада в групата на поздравите-пожелания. Репликата-реакция е *добре заварил-а,-и, добре намерил-а,-и*.

Към тази група се отнасят и репликите в началото на интеракция след телефонно позвъняване: *Ало, Да, Моля, Слушам, Моля, кажете*, с които говорещият, в този случай адресатът, тъй като се явява този, към когото е отправено обръщение (чрез телефонното сигнално позвъняване) изявява готовността си за начало на речево общуване.

Към анкетираните в петте възрастови групи бяха зададени въпроси относно предпочитаните рутинни поздравителни формули при установяване на контакт в определени комуникативни ситуации: наличие на симетрични/асиметрични отношения поради различие във възрастта и наличие/липса на познанство между събеседниците (*Кой от следните изрази за поздрав ще използвате при среща с познат, ако е Ваши връстник?* (диаграми 15А и 15Б); *Кой от следните изрази за поздрав ще използвате при среща с познат, ако е по-възрастен от Вас?* (диаграми 16А и 16Б); *Кой от следните изрази за поздрав ще използвате при среща с Ваши преподавател, началник, ръководител?* (диаграми 17А и 17Б); *Кой от следните изрази за поздрав ще използвате при среща с познат?* (диаграма 18); *Кой от следните изрази за поздрав ще използвате при среща с непознат?* (диаграма 19).

При непринудено и приятелско общуване, характеризиращо се с непосредственост и неофициалност, най-масово употребимият поздрав от всички възрастови групи е **Здравей** (85,9%), следван от универсалния поздрав, в зависимост от темпоралния аспект **Добро утро/добър ден/добър вечер** (42,7%), на трета позиция е **Здрасти** (28,9%). **Привет** е предпочетен от 18,5%, значително по-малко са употребени **Ехо** – (3,7%) и **Хелоу, Хай** (3,2%) и само един участник е посочил **Гени** – (0,4%).

При активност на различие във възрастта, в отговорите на анкетираните се откроява размяната в процентно отношение на неутралния поздрав **Добро утро/добър ден/добър вечер** (89,6%) за сметка на неформалния поздрав **Здравей** (41,2%). Следват **Здрасти** (12,3%) и **Привет** (7,8%).

В речева ситуация на поздрав към висшестоящ събеседник, най-употребимата етикетна поздравителна формула е лексикализираният поздрав **Добро утро/добър ден/добър вечер** (92,6%), като се отчита и сравнително висок процент на употреба на **Здравейте** (42,3%). Това означава, че този поздрав навлиза все по-активно в употреба като учтив израз в ситуации на социална дистанция, т.е. в условия на асиметрични отношения.

Заклучителната част на „междупличностния словесен ритуал“ сигнализира затварянето на канала на вербалната комуникация и е по свободна от гледна точка на съставящите я елементи.

Обособени са две групи: *универсални поздрав* и *поздрав-пожелания* за край на комуникацията. Универсалните са неутралният поздрав *Довиждане*, неговият усложнен вариант *До скоро виждане*, както и „съкращението“ му, звучащо свойствено като типичен поздрав при раздяла между близки комуниканти *До скоро*.

Все по-често при раздяла и пожелания се използва частицата за усиление с волево-подбудителна функция *хайде* или нейният съкратен вариант *айде*, особено при неформално общуване, като израз на близост и солидарност – потвърждение на мнението, че частиците сигнализират най-вече отношения в сферата на модалността в най-широк смисъл [Куцаров 2007: 162].

Поздравите-пожелания при приключване на речевото взаимодействие между събеседниците могат да бъдат многобройни предвид множеството пожелания. Най-често това са устойчиви словосъчетания, които позволяват на говорещия да изяви собствената си индивидуалност чрез творческия си репертоар с най-подходящи и оригинален поздрав, с който да „приласкае“ образа на събеседника си и да покаже своята дружелюбност.

По аналогия с поздравите за начало на речево общуване към респондентите бяха зададени сходни въпроси, отнасящи се до приключването на речевото взаимодействие в различна речева обстановка (*диаграми 20А и 20Б, 21А и 21Б, 22А и 22Б*). При приключване на среща/разговор с познат връстник, най-използвана е заемката от италиански *Чао* с общ процентен дял (74,5%), следван от *До скоро* и *Довиждане* (41,2%).

При разлика във възрастта анкетираните избират *довиждане* за най-подходящ за приключване на речеобщуване с по-възрастен познат, на второ място по честотност е *Чао*.

Най-честотният поздрав, употребяван в речева комуникация с преподавател, ръководител или началник, е неутралният поздрав *Довиждане*. Посочен е от възрастовите групи, както следва: 18 – 25 г. (98,4%); 26 – 35 г. (100%); 36 – 45 г. (98%); 46 – 60 г. (90,9% и над 60 г. (100%).

Изводът е, че за българския продуктор на съобщение учтиви етикетни изрази за преустановяване на междуплично речево общуване са предимно: *Довиждане, Чао и До скоро, До после*.

На респондентите бе зададен въпрос, с който да се открият факторите, по реда на техните значение и роля при избора на поздрав за

начало на речеобщуване, за обръщение и привличане на внимание и на поздрав при сбогуване (*диаграма 23*).

От съществено значение при избора на поздрав в началото на речевата интеракция за респондентите е възрастта на събеседника. (82,7%). С разлика от един процент на второ място е посочен факторът познатост/непознатост (81,5%). На трета позиция, отново с много малка разлика, участниците в допитването със 79,8% поставят ролята на ситуацията: дали общуването протича в официална или в неофициална среда..

Социалното положение (социалният статус) е поставен на четвърто място със 65%. Когато събеседниците се познават, и ако повисшестоящият комуникант сам намали степента на властовата разлика, общуването протича в симетрични условия. Фактът, че респондентите посочват социалното положение едва на четвърто място потвърждава тезата на авторите, че по-релевантен за избора на учтиви изрази е наличието на познатост/непознатост. Полът не е определящ за голяма част от анкетираните, тъй като неговият процентен дял е 46,1%, т.е. малко по-малко от половината анкетирани отчитат пола на лицето, с което комуникират, докато за останалите изборът на поздрав е един и същ независимо към мъж или жена е отправен. Би било интересно да се проследи чрез отделно проучване доколко влияе полът при избора и употребата на паралингвистичните етикетни знаци.

С близък резултат (спрямо пола) е и ролята на целта на контакта – с нея се съобразяват 44,9% от респондентите. По наши наблюдения целта в определени ситуации е определяща: когато комуникантът преследва конкретна цел, той прибегва до средства, които може би не са толкова специфични за неговия рутинен репертоар, но постигането на това, към което се стреми, ръководи и избора на средствата, които употребява.

За привличане на вниманието на събеседника за респондентите от особена важност е официалността на речевата проява (66,3%) и дали той е познат или непознат (65,8). Поради незначителната разлика са поставени на една позиция. На второ място по важност при определяне на езиковите средства за привличане на вниманието на събеседника анкетираните са посочили неговата възраст (56%). На трето по значение място е целта на контакта (54,3%), следвана от социалното положение (47,3%) и пола (45,7%).

Подходящият според респондентите поздрав при раздяла се определя от ролята на ситуацията (77,4), на второ място – от близостта с адресата – 75,7%. С трета по степен на важност при избиране на съответния заключителен поздрав е възрастта на събеседника (73,3%).

Наличието на социална дистанция, изразена в разлика в социалното положение, което заемат комуникиращите, е на четвърта позиция със 63%. Със значително по-малка разлика е процентният дял при съобразяване с пола на адресата (36,2%) и целта на контакта (35,8%).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В предлаганото изследване са включени речевите актове, с които се слагат началото и краят на всяка една речева интеракция – поздрав, обръщение и привличане вниманието на събеседника. Резултатите от проведеното анкетно допитване показват, че анкетираните респонденти от петте възрастови групи предпочитат в личната си речева практика да използват богатата система от стереотипни контактни средства.

Чрез анкетното проучване се доказва, че в различни речеви ситуации, за избора на подходяща форма на обръщение, от значение се оказват: социалната дистанция, в която се отразяват вертикалните социални отношения чрез различията в социалния статут на събеседниците и във възрастта, и хоризонталните социални отношения – чрез отношенията на познатост/непознатост и официалност/неофициалност.

В позиция на обръщение към непознат събеседник респондентите, независимо към коя възрастова група принадлежат, като стратегия на отрицателната учтивост най-често използват: глагола за извинение в несвършен вид и в повелително наклонение *Извинете* (69,9%) (с малко по-голямо предпочитание от групите на възраст между 18 – 25 г. и от 26 до 35 години) и съществителните нарицателни имена в звателна форма *господине/госпожо/госпожице* (59,8%), като невинаги се конкретизира употребата на *госпожице*. С по-нисък процентен дял е употребата на *Ако обичате* (40,8%), *Бихте ли* (39,3%), *Извинявайте* (38,6%), *Прощавайте* (37%).

Регистрирана е ниска употреба на обръщението *госпожица*, което потвърждава и личните ни наблюдения за разколебаване на употребата му.

В позиция на обръщение, но при наличие на социална дистанция (разлика в социалния статус), с най-голяма фреквентност се използват регулативите *господине / госпожо + фамилно име* (70,9%). За първите три възрастови групи е характерна употребата на обръщение, в чиято функционална структура е включена съответната академична длъжност (научна степен) *доцент, професор* и *фамилно име*.

Обръщението като контактено средство в ситуации на неофициално общуване с познат адресат, най-често се осъществява чрез

антропоним (97,9%). Антропонимът е стратегия за положителната учтивост като знак за разпознаване от събеседника на намерението на говорещия съобразно приетите конвенционални условия, за да бъде минимизирана евентуалната „заплаха“ за образа на адресата. Обръщението само по лично име е свидетелство за това, че речевите партньори са с еднакви социални роли, на приблизително еднаква възраст, което предполага висока степен на близост помежду им.

В същата ситуация респондентите са склонни да прибегват и до употреба на конотирани и експресивни форми на обръщания към адресата, като тези употреби са по-чести, отколкото при други условия. Псевдообръщанията *приятел*, *човек* и *брат*, както и техните варианти, са предпочитани при речево общуване между връстници в неофициална обстановка от по-младите участници в проучването, като маркери на солидарност, на приемственост и принадлежност към една и съща социална общност, като проява на положителна учтивост.

Обръщението служи освен за адресация, също и да привлече вниманието на събеседника. От така представената от анкетиранияте участници употреба на етикетните формули за привличане на вниманието на събеседника става видно, че се предпочитат етикетните единици от тематичната подгрупа на извинението: глагола *Извинете* (60,4%) в свършен вид в императивна форма (пред глагола в несвършен вид *Извинявайте* (9,7%)), с който се изразява по-учтиво отношение, характерно за официалната учтивост; етикетните формули от подсистемата на молбата: *бихте ли* (24,8%), *ако обичате* (24,6%), модалните глаголи *може + ли* (25%), *моля* (18,9%), които се отнасят към неутралната учтивост, при която учтивостта е експлицитно изразена, като с илокутивната частица *ли* се внася допълнителна условност и деликатност на изказването. С по-ниска фреквентност (11%), с цел привличане на вниманието на събеседника, са неутралните поздрави *добро утро/добър ден/добър вечер*.

За неучтив изрази участниците в допитването, според своята преценка за учтивост/неучтивост, посочват *Ей* (61,7%), *обръщение на „ти“* (30%), *псевдообръщания* (13%), *Ало* (12,5%), *Ехо* (11,7%), *липса на обръщение* (9,2%). Но при участие на прагматични фактори точно някои от тези неучтив изрази (основно псевдообръщания) са стратегии на положителната учтивост, явяват се като заявка на желание за солидарност и приобщеност, и се приемат от адресата като проява на доброжелателност и съпричастност, което сменя заплахата към образа и необходимостта от действия, които да компенсират тази заплаха.

За определящ при избора на ти- и Вие-формите като социолингвистична променлива се оказва социалният статус между

събеседниците пред признаците познатост и възраст. При наличие на социална дистанция се прилага отрицателната учтивост, чрез употребата на учтивите Вие-форми, а с ти-формите се проявява положителната учтивост чрез желанието за сближаване с адресата и минимизиране на дистанцията.

Поздравът очертава комуникативната рамка на учтивото речево общуване и като утвърждаващ ритуал, устойчив стереотипен комплекс от етикетни формули, поставя началото и края на всяко речево взаимодействие. Поздравите, било то архаични и отпаднали от съвременната употреба, било новосъздадени и модни, винаги изпълняват съществената си роля за постигане на ефективен комуникативен успех.

При установяване на контакт, определяща е социалната дистанция (служебна и възрастова), а общоупотребими са поздравителните формули *Добро утро/добър ден/добър вечер, Здравей (те), Здравсти.*

Поздравите за приключване на речево общуване указват края на междуличностното взаимодействие, оставят приятно чувство у събеседниците и желание за ново речево общуване. В тяхната семантика са заложени благопожеланията. За българския поздрав е характерно многообразие за честитяване и поздравяване по всякакъв повод от житейските етапи на човек. За избор на поздрав, с който да се сложи край на речевата интеракция, влияние оказва отново разликата във властовата позиция и възрастта.

В текста е предложен опит за собствена класификация на поздравите. Поздравите за начало на речеобщуването са обособени в следните групи: *универсални поздравии (общи); поздравии-обръщения; поздравии-пожелания; поздравии-поздравление и поздравии-покани.* Поздравите, с които се маркира краят на речевото общуване, попадат в две групи: *универсални поздравии и поздравии-пожелания.*

Проверена бе предложената авторска дефиниция за учтивост, оценена чрез експертна карта от участвалите хабилитирани лица, и с помощта на математико-статистическа обработка чрез измерване на алфа-коефициента на Кронбах, се потвърди нейната надеждност.

От гледна точка на изразяването на учтивост имахме за цел да очертаем някои от изявените ѝ прояви чрез езиковите средства във важните според нас етапи на речевото общуване – неговото начало и неговия край, без да омаловажаваме и другите речеви актове, с които се постига тя, например с индиректните речеви актове – извинение, молба, благодарност. Доказа се, че често с тях се осъществяват и разглежданите так речеви актове.

Обобщавайки работата по проблема, бихме подчертали, че изразяването на учтивостта в българското речево общуване има важно значение за регулиране на социалните отношения между членовете на езиковата ни социална общност. Тя е всеобхватна социокултурна категория, която служи за създаване и поддържане на хармоничен социален и психологичен климат между общуващите, и гарантира успешно речево взаимодействие. А езиковата учтивост е само един от аспектите на нейното проявление.

Настоящият дисертационен труд няма претенции за пълнота и изчерпателност. Набелязаните в хода на работа, но неразгледани в текста проблеми, ще послужат за бъдещи проучвания и за надграждане на постановките по разглежданата проблематика.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Атанасова 2014:** Атанасова, Св. Транспозиции на самоличности, роли и гласове във времето и пространство. –В: Проглас, кн.1, г. XXIII. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2014, с. 74 – 95.
- Бакърджиева 2000:** Бакърджиева, Г. Лексикални контактови средства. – В: Пети национални славистични четения, София: Софийски университет, 2000, <<http://belb.info/personal/bakyrджиева/КОНТАКТ.pdf>> (12.11.2021)
- Бенвенист 1993:** Бенвенист, Е. Езикът и човекът. София: Наука и изкуство, 1993, с. 324.
- Браун и Левинсън 1987:** Brown, P. and S. Levinson. Politeness: Some Universals in Language Use. Cambridge University Press., 1987, p. 333.
- Василева 2013:** Василева, М. Модели на учтиво речево поведение у българи и японци. В. Търново: Фабер. 2013, с. 186.
- Георгиева 1995:** Георгиева, М. Учтивостта в българския английски междинен език. София: с/о Jusautor, 1995, с. 80.
- Грайс 1975:** Grice, H. P. Logic and conversation. In P. Cole and J. Morgan (eds). Syntax and semantics 3: Speech Acts, New York: Academic Press, 1975, p. 41 – 58.
- ГСБКЕ 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. Т.2. Морфология (гл. редактор С. Стоянов). София: БАН, 1983.
- Демирова 2018:** Демирова, Р. Категорията учтивост в българската и турската езикова и културна картина за света. Автореферат за придобиване на ОНС „доктор“. Русе, 2018, с. 58.
- Димитрова 2009:** Димитрова, Ст. Лингвистична прагматика. София: Велес, 2009, с. 240.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007, с. 638.
- Кънчева-Иванова 2011:** Кънчева-Иванова, Л. Форми за учтивост при обръщения в речевия етикет на съвременните българи и поляци. Юбилейни Паисиеви четения. Университетът – академична карта на света. Научни трудове, т. 49, кн. 1, сб. А. Пловдив, 3-4 ноември 2011, с. 215 – 229.
- Лийч 1983:** Leech, G. Principles of Pragmatics. London: Longman, 1983.
- Лейкоф 1973:** Lakoff, R. The logic of q’s. In: Papers from the Ninth Regional Meeting of the Shikago Linguistic Society, Chikago. p. 292 – 305.
- Мангачева 2012:** Мангачева, Д. Кооперативност в словесното взаимодействие. – В: Чуждоезиково обучение, г. XXXIX, кн. 5, 2012, с. 439 – 449. <<http://lita-edu.eu/wp->

content/uploads/2015/10/D_Mangatcheva-Kooperativnost.pdf>
(2.02.2022)

Мангачева 2014: Мангачева, Д. Словесната реакция – акт и/или ефект. – В: Чуждоезиково обучение, г. XXXXI, к.2, 2014, 127 – 138. <
http://lita-edu.eu/wp-content/uploads/2015/10/D_Mangatcheva-Slovesnata-reakcia.pdf> (2.02.2022)

Ницолова 1984: Ницолова, Р. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. София: Народна просвета, 1984, с. 192.

Павлова 2014: Павлова, Н. Традиционните български поздрави в лингвокултурна перспектива. – В: Български език, г. LXI, кн. 1, 2014, с. 7 – 19

Павлова 2015а: Павлова, Н. Обратните обръщения в българската реч – между роднинските апелативи и дискурсивните думи. – В: Българска реч. г. XXI, кн. 1. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2015, с. 29 – 37.

Павлова 2015б: Павлова, Н. Обидни думи или дискурсивни маркери за солидарност. – В: Българска реч. г. XXI, кн. 3. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2015, с. 14 – 23.

Пантелеева 1994: Пантелеева, Хр. Граматика на вежливата реч. София: Наука и изкуство, 1994, с. 125.

Петкова 2005: Петкова С. Обращение как средство речевого воздействия на адресата. – В: Болгарская русистика, кн. 3-4, 2005, с. 26 – 34.

Реканати 1986: Recanati F. On Defining Communicative Intentions. *Mind and Language*, 1.2-8.
<<https://www.academia.edu/2643786> > (2.02.2022)

Спърбър и Уилсън 2004: Sperber, D, Wilson, D. В Horn, LR & Ward, G. (eds.). *The Handbook of Pragmatics*. Oxford , 2004, p. 607 – 632.

Станева 2001: Станева, Хр. Към стилистиката на обръщението. – В: Състояние и проблеми на българската ономастика. т. 6, бр. 1. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. 2016, с. 23 – 31.
<<https://journals.uni-vt.bg/onom/bul/vol6/iss1/3>> (2.02.2022).

Стефанова 1997: Стефанова, М. Познаваме ли българския речев етикет. София: Дайвърсити, 1997, с. 127.

Сърл 1979: Searle, J. R. *Expression and Meaning*. Studies in the theory of speech acts. Cambridge, London, etc: Cambridge University Press, 1979, p. 204.

Тишева 2013: Тишева, Й. Структура на разговора. Върху материал от телевизионни предавания. – В: Българска реч, г. 19, кн. 3. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2013, с.11 – 19.

Формановска 1987: Формановская, Н. И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. Москва: Русский мир, 1987, с. 157.

Формановска 1989: Формановская, Н. И. Речевого этикета и культуры общения. Москва: Высшая школа, 1989, с. 156.

Цанков 1988: Цанков, К. Речев етикет, София: Народна просвета, 1988. с. 93.

Цанков 1994: Цанков, К. Социоллингвистика и речев етикет. Велико Търново: ИК „Знак 94”, с.60.

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ

1. Приносен момент в дисертационното изследване е неговата актуалност. Тази актуалност се дължи на факта, че самата проблематика, независимо от времевия диапазон на нейното разглеждане, е винаги на дневен ред в езиковото ни общество. Актуална е, и поради динамиката на езиковите средства – някои отпадат от речевата практика или загубват своето първоначално значение, възникват други, които се установяват в системата на езиковите средства за изразяване на учтивост/неучтивост в речеви интеракт.

2. Дисертационният труд е първи опит в българската лингвистика за социолингвистично проучване на изразяването на учтивост във фазите за началото и за края на българското речево общуване днес. Неговият творчески подход се изразява в избора на езиковите средства за обръщение, за привличане на внимание и за поздрав.

3. Дисертационното изследване предлага нов момент в представянето на учтивостта: чрез анкетния метод да се експерират средствата за изразяване на учтивост в съпоставка с неучтивост в съвременното българско речево общуване.

4. Направени са обстоен преглед, анализ и представяне на изследванията в областта на учтивостта в чуждестранната и в българската лингвистика.

5. Предлага се авторска дефиниция за концепта учтивост, оценена чрез експертна карта от участвалите хабилитирани лица, и с помощта на математико-статистическа обработка се доказва нейната надеждност.

6. В дисертацията е приложен и творчески подход при проучването на поздравите, като се предлага собствена класификация на

поздравите. Поздравите за начало на речеобщуването са обособени в следните групи: *универсални поздравии (общии); поздравии-обръщения; поздравии-пожелания; поздравии-поздравление и поздравии-покани*. Поздравите, с които се маркира краят на речевото общуване, са две групи: *универсални поздравии и поздравии-пожелания*.

СПИСЪК С ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ТРУДА

1. Александрова, С. За концепта учтивост в лингвистиката. – В: Аспекти на българската речева комуникация, Сборник със студии и статии. .Шумен: e-book pdf., 2016, 158 – 168. ISBN 978-619-201-135-2.

2. Александрова, С. За поздравите в речта на младежкото речево общуване.–В: Чуждият език и съвременното висше образование. Сборник с доклади от VIII Международна научна конференция (23-25.06.2017 г.), Варна: МУ „Проф. д-р П. Стоянов“, 2017, 230 – 237. ISBN 978-619-221-070-0.

3. Александрова, С. Учтивостта в българското речево общуване. – В: Verba iuvenion. Словото на младите. Годишник на Националната научна конференция за студенти и докторанти, Пловдив 2020, бр.3.. Пловдив: УИ “Паисий Хилендарски“, 2021, 85 – 93. ISSN 2682-9460.

4. Стойкова, Н. Александрова, С. Обръщения и стереотипни етикетни изрази при стартиране на речевата интеракция (върху материал от съвременната устна реч). – В: SocioBrains International Scientific Refereed Online Journal with Impact Factor. Issue 40, December 2017, 121 – 135.

<http://sociobrain.com/website/w1465/file/repository/121_135_Nadezhda_Stoykova_Stefka_Aleksandrova_ADDRESS_AND_STEREOTYPICAL_ETIQUETTE_PHRASES_FOR_STARTING_SPEECH_INTERACTION.pdf>
ISSN 2367-5721.

БЛАГОДАРНОСТ

Сърдечно благодаря на научния ми ръководител проф. д-р Марияна Стефанова за конструктивните съвети, напътствията и стимулиращите дискусии.

Благодаря на проф. д.п.н. Наталия Витанова за съдействието при статистическата обработка на експертната оценка, както и на моите колеги от Катедрата по български език, в лицето на нейния ръководител проф. д-р Димитър Попов, за безрезервната професионална помощ и морална подкрепа.

И не на последно място, благодаря на семейството ми, за проявеното търпение и съпричастност по време на написването на дисертационния труд.